

[ԹՈՒՐՔ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ]

[ՀԱՏՈՒԱԾ]

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ

ԹԱՆԷՐ ԱԳՉԱՄ

[Էջ 95] Անշուշտ [այս բոլորին վրան] կրնանք աւելցնել թուրք ազգային ինքնութեան առնչուող յատկանիշերը⁽¹⁾, սակայն վերը գծուած տախտակէն, զոր անհրաժեշտ է տեսնել, ի յայտ կու գայ, որ հայկական ջարդերը վերին աստիճանի բացայայտիչ դեր կը խաղան: Հաւաքական եւ հոգեկան առկայութեան մէջ, որուն վերիվարոյ կը փորձուի գծել շրջագիծը, թուրք ազգային ինքնութիւնը կը ներկայացնէր յետագոյնը փոքրամասնական հաւաքականութիւններուն եւ որպէս այդպիսին՝ հակամէտ մնաց տեսնուելու պատճառը դէպքերու, եւ տեսնուեցաւ այդպիսին՝ ալ: Ըլլալով վերջինը մեծ փոքրամասնութիւններուն հայերը հատուցին հաշիւը [Օսմանեան] Կայսրութենէն բաժնուող իրարայաջորդ քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն, որովհետեւ հայերն ալ սկսան ռազմավարութեան մը անոնց նման՝ սակայն քչիկ մը յամեցած: Անոնք ուզեցին ուշադրութիւնը գրաւելով օտար պետութիւններուն՝ ապահովել անոնց միջամտութիւնը եւ այդ ձեւով ապահովել կարգ մը իրաւունքներ: Այս մէկը յայտնի է օսմանեան արխիւներէն: Աւելին, ըստ կարի, այս քաղաքականութեան գիւնը եղած էր բարձր՝ մանաւանդ Պալքաններուն մէջ: Կորսուած հողերը, հարիւր հազարաւոր գաղթականները [էջ 96], մահմետականներուն ջարդը, Արեւմուտքէն ծեծ ուտող տղու մը իր⁽²⁾ վերածումը, եւայլն, ... ահա՛ Լասիկ այն պատճառները որոնք ստիպեցին թուրք իշխանու-

թիւները որ չըլլային նոյն շարժապատկերը սկիզբէն վերստին ղիտող մը եւ ճգմէին հայերուն գլուխը անոր աւելի բարձրանալէն⁽³⁾ առաջ:

Օսմանցիներու մօտ կայ երկար պատմութիւն մը հայկական ջարդերու: Կարելոր է ջարդերը բաժնել անջատ շրջաններու՝ ըստ ձեւի եւ գործադրութեան: Կարգ մը հայ պատմաբաններ կը խօսին հինգ անջատ շրջաններու մասին: Առաջին շրջանը կ'ընդգրկէ 1890-1909-ի միջեւ ինկող ժամանակը. երկրորդը 1915-1917-ի միջոցն է. իսկ միւս շրջաններն ալ կը սկսին 1918-ի աւարտով⁽⁴⁾:

Հայ ժողովուրդի ջարդերուն առաջնորդող կայ կազմաւորումի շրջան մը: Առաջին շրջանի ջարդերը կը գտնուին Օսմանեան Կայսրութեան իշխանութեան ներքեւ ապրող կրօնական եւ ազգային զանազան հաւաքականութիւնները կանոնաւոր կերպով ճնշելու քաղաքականութեան շրջագիծէն ներս եւ ունին աւելի տեղական բնոյթ⁽⁵⁾: Անիկա մասնայատուկ չէ լոկ մէկ իշխանութեան: Հետեւեալներն են [ճնշումի] տեսնուած ձեւերը.

ա) Քիւրտ եւ մահմետական ցեղախումբերուն խժգժութեամբ յարձակումը հայ-քրիստոնեայ գիւղերուն վրայ, այս յարձակումներու ընթացքին յափշտակումը գիւղացիներու ինչքերուն, առեւանգումը անոնց աղջիկներուն, [եւ] զանազան արարքներ հաւաքական սպանդներու:

բ) Մահմետական-հայ բախումներ ներքին պատերազմի ձեւով, եւ անոնց ընթացքին կատարուած ջարդերը:

գ) Այն ջարդերը զորոնք պետական ուժերը կը կազմակերպեն հարկերը հաւաքելու, հրոսակները հալածելու կամ հայկական ըմբոստութիւնները եւ «անհանդարտութիւնները» ճգմելու համար եւ այլ պատճառներով:

Կը տեսնենք որ այս ջարդերը շատ աւելի կանոնաւոր նկարագիր կը զգենուն մանաւանդ երբ 1890-ին կը կազմակերպուին Համիտիէ Գունդերը: Պետութեան ենթակայ այս ցեղախումբերէն կազմուած հաւաքականութիւններուն բոլոր ծախսերը կ'ապահովէին անոնց կատարած ճնշումներէն, աւազակութիւններէն եւ ջարդերէն ձեռք անցուած եկամուտներով:

Մեր առաջին շրջան կոչած ժամանակաշրջանին մէջ կատարուած ջարդերուն մեծագոյնը տեղի ունեցաւ 1894-1917 տարիներուն: Այս ջարդերու զոհերուն ընդհանուր թիւին շուրջ կը տրուին փոփոխական թիւեր: Անգլիական եւ ֆրանսական հիւպատոսական [էջ 97] տեղեկագիրներունը 50,000 է, մինչ Լեփսիուս կը խօսի 80,000-100,000 մահի մասին⁽⁶⁾:

Ազգային այլ փոքրամասնութիւններու ջարդերուն [հետ բաղդատած]՝ կարելի է ըսել թէ հայկականները կը ստանան աւելի տարբեր նկարագիր մը մանաւանդ 1890-ական թուականներէն ետք: Ընդհանուր ակնարկով մը՝ անոնք պայքարներն էին Օսմանեան Կայսրութենէն անջատուիլ ուզող ժողովուրդի մը ճիգը բռնութեամբ ճզմելու կամ մահամետական-քրիստոնեայ բախումի մը մէջ ապրող եւ ի վերջոյ իրարու հակադրուելու միտող ջարդերուն: Հայկական ջարդերուն մէջ կը տեսնուի թէ օսմանեան իշխանութեան համիսլամական գաղափարաբանութեամբ իր ինքնութիւնը ապահովելու համար հետզհետէ յառաջացող իսլամական մոթիֆը, [նոյն ատեն] կը սկսի հայերուն որպէս հաւաքականութիւն ընդհանրական նուաստացումը: Իր կողմէն այլ խմբաւորումի մը նուաստացումն ու քամահրումը բացորոշ կերպով կը տեսնուին Հայկական Հարցին մէջ եւ ծնունդ կու տան ազգային ստորոգումի մը հայերու մասին⁽⁷⁾:

Օրինակի համար՝ կրկնելէ ետք թէ չափազանց հարուստ են հայերը, կը կազմեն մէկ երրորդը օսմանեան պաշտօնէութեան, քիչ տուրք կը հատուցեն [եւ] զինուորական ծառայութիւն չեն կատարեր՝ Ապտիւլ Համիտ կ'ըսէ [տակաւին, թէ] «հայերը այլասերած հաւաքականութիւն մըն են... հայերը տեւական մանկութիւնն են»⁽⁸⁾: Ապտիւլ Համիտ որ կ'ըսէ թէ հայերու լաւ տուեալները յառաջացած են անոնց տնտեսական ուժէն՝ այս ուժը քանդելու համար է որ կը ծրագրէ ծանր ճնշումի քաղաքականութիւն մը. առ այդ՝ հարուածելու համար հայ քաղքենիութիւնը՝ կ'որդեգրէ որոշումներ եւ բիրտ զսպումի եւ հսկողութեան տակ առնել կու տայ հայ առեւտրականները, սակարանի մէջ աշխատողները եւ անոնց նմանները՝ բոլոր նահանգներուն առաքուած հրահանգով մը⁽⁹⁾:

Նոյն ատեն, Ապտիւլ Համիտի խօսքով, այս շրջանն ա'յն է երբ [Օսմանեան] Կայսրութիւնը «քրիստոնեայ աշխարհի թշնամական տեւական յարձակումներուն» հետ դէմ առ դէմ գտնուելով՝ դժուարութեամբ կը պահէ ինքզինք⁽¹⁰⁾: Մենք բոլորուած ենք մեզ բաժան-բաժան ընել եւ բզկտել ուզող թշնամիներով, եւ վիճակը հետզհետէ կը հասնի ճակատագրական դրութեան մը: Հոգեկան [էջ 98] կացութիւնը լաւագոյնս կը բացատրուի Ապտիւլ Համիտի բառերով: Սուլթանը կ'ըսէ թէ «Յունաստանի եւ Ռումանիոյ խլուելով՝ Եւրոպան կտրեց թուրք պետութեան ոտքերը: Պուլկարիոյ, Սերպիոյ եւ Եգիպտոսի կորուստը մեզմէ տարաւ մեր ձեռքերը, եւ հիմա հայերու [մասին կատարուած] քարոզչութեամբ՝ անոնք կ'ուզեն մօտենալ կեանքի մեր ակին ու աղբիւրին, [եւ] նոյնիսկ

փրցնել մեր աղիքները: Այս բոլորէն ի յայտ կու գայ, որ սկսած է [մեր] չքացումը, որուն դէմ ստիպուած ենք մենք զմեզ պաշտպանել մեր բոլոր ուժովը»⁽¹¹⁾:

Գերման ազատական Նաուման լաւագոյնս կը բացատրէ 1894- [18]96 տարիներու հակահայ ջարդերու թրջական այս ոգին: Թուրքերուն կողմէ հայերուն սպանդը քրիստոնեայի պարզ հալածանք մը չէ լուկ, այլ հին մեծ կայսրութեան մը իր մահուան գուպարին մէջ ինքզինք փրկելու համար կատարած ճիգին մէկ մասն է անիկա⁽¹²⁾:

Այս պատճառով երբեք ալ դժուար չէ հաստատել դրական այն կարծիքը թէ հայերը մէկ երկարաձգումն են մեզ չըջապատող թշնամիներուն եւ կ'ուզեն խել մեր ձեռքը գտնուող հողի վերջին պատառը: Հայկական Հարցը սկսաւ դիտուիլ [Օսմանեան] Կայսրութեան լինելու եւ չլինելու հարցը որպէս: Տեւօրէն ցրուումի եւ բզկտումի մէջ գոյութիւն ունենալու հոգեբանութեան հետ մեր չըջապատուած ըլլալու համոզումը ուժ տուին այն գաղափարին, թէ պէտք է համախմբել կայսրութեան գո'նէ մահմետական ժողովուրդը: Այս չըջանին է որ համիսլամութիւնը կը վերածուի պետական քաղաքականութեան:

Այսպէսով վկան կը դառնանք հայ ժողովուրդին դէմ կեդրոնէն ծրագրուած [եւ] ժողովրդասպանութեան⁽¹³⁾ նմանող յարձակումներու, որոնք տարբեր են այլ ժողովուրդներու դէմ կատարուող ճնշումներէն: Կեդրոնական կառավարութիւնը իմաստ մը կու տայ⁽¹⁴⁾ նուազագոյն դէպքին իսկ: Հայերուն դէմ [գործադրուող] յարձակումներն ու ջարդերը կ'օգտագործուին մահմետական ժողովուրդն օսմանեան իշխանութեան աւելի եւս պինդ կապելու համար: Գրող մը որ կը քննէ միայն երակները Ապտիւլ Համիտի իսլամական սկզբունքները հիմ ընդունած քաղաքականութեան՝ այս առնչութեամբ կու տայ յատկանշական սա միտքերը: [Էջ 99] «...Իր շուրջ հաւաքեց շատ մը խելացիներ այլազան ժողովուրդներէն: Մահմետականներն աւելցուց քրիստոնեայ պաշտօնատարներուն թիւը նուազեցնելով...: Մահմետական խումբաւորումները զինելով եւրոպացիներուն զինած քրիստոնեայ համայնքներուն դէմ՝ ճանչցաւ անոնց յարձակելու իրաւունքը եւ ստեղծեց այն կարծիքը թէ պետութիւնը կողմնակից է անոնց⁽¹⁵⁾: Ինչպէս անցեալին՝ չպատժեց մահմետականները՝ որովհետեւ Եւրոպա կ'ուզէր: Իսկ եթէ պատժեց՝ սահմանեց զանցառելի կոշուելիք պատիժներ»⁽¹⁶⁾: Ինչպէս կը տեսնուի՝ զինելով մահմետական

ժողովուրդը՝ Ապտիւլ Համիտ յարձակումի կը ղրկէ զայն հայ ժողովուրդին դէմ ի՛ր իսկ ստեղծած այլազան պատճառներով, [եւ] գրողին ըսածին պէս՝ յետագային ջարդերու մասնակիցներուն տրուած պատիժներն ալ ունին զանցառելի ծանրութիւն մը:

Կրկին՝ ա՛յս շրջանին է, որ կը բարձրանան այն ճայները ուրոնք Հայկական Հարցին լուծումը կը տեսնեն ժողովուրդի մը ամբողջական անէացումին մէջ: Ինչպէս օսմանցիին բարեկամ հունգար արեւելագէտ Վամպերին կ'ըսէ՝ «Իզգէթ փաշան որ կը բացատրէ Ապտիւլ Համիտի հայկական քաղաքականութիւնը՝ Հայկական Հարցին հրապարակէն չբացումին ուղին կը գտնէ հայերուն հրապարակէն վերցուելուն մէջ»⁽¹⁷⁾:

Ինչպէս վերը ըսինք՝ մինչեւ 1915 հայկական ջարդերն ըլլալով հանդերձ կեդրոնական քաղաքականութեան արտայայտութիւն՝ ունին «տեղական» բնոյթ, սակայն 1915-|19|17-ի միջոցին կատարուածները էապէս տարբեր են զիրենք նախորդողներէն: Անոնք ցեղասպանութիւն են: Տրուած է Հայկական Հարցը հիմնովին լուծելու որոշումը: Այն հարցումը որուն պատասխանը պէտք է փնտռել հոս՝ կը մնայ «հիմնական լուծում»ի որոշումին ճամբայ հարթող ազդակներուն ի՞նչ բան ըլլալը:

Անշուշտ այս պատճառներուն գլուխը կը կենայ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին ստեղծած «մահասփիւռ կացութիւնը»: Իրաւ ալ՝ մեծ պատերազմները վերին աստիճանի օգտակար միջոցներ կը ստեղծեն այսպիսի ընդհանուր ջարդերու համար: Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմը նման դեր մը պիտի խաղար հրէական ջարդին մէջ: Սակայն հոս անհրաժեշտ է ուշադրութիւն դարձնել կարեւոր կէտի մը: Հրեաներուն որպէս ցեղ ամբողջական կերպով հրապարակէն [էջ 100] չբացումը հիմնական կէտերէն մէկն է նացիներու ծրագիրին: Այս փափաքը գոյութիւն է ունեցեր տեւական կերպով եւ դրական ընծայուելու կարելիութիւնը գտած՝ պատերազմի յարձակումներուն ընթացքին:

Դժուար է, [սակայն], օսմանցիներուն մօտ գտնել հայ ցեղն ամբողջութեամբ բնաջնջելու ցեղասպանական ծրագիր մը, որ յենած ըլլայ իսլամութեան վրայ եւ խօսի «ցեղապաշտութենէ»: Նոյնիսկ պատերազմի առաջին ամիսներուն, հակառակ հայերուն հանդէպ կատարուող բարբարոս գործունէութեան, «կայ զ մէկ նշան ... Իթիհաստ վէ Թերագգը Կուսակցութեան կողմէ [Օսմանեան] Կայսրութեան հայերը բնաջնջելու որոշումի մը մասին»⁽¹⁸⁾: Հարցը ուսումնասիրողներն ալ այն կարծիքէն⁽¹⁹⁾ են որ այս որոշումը տրուած է Փետրուարի վերջերուն՝ [կամ] Մարտի սկիզբնե-

րուն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար կարեւորութիւն կը զգենու օսման-
ցիներուն այս ուղղութեամբ որոշումի մը յանգելու ստիպող ազ-
դակներուն ի՞նչ բաներ ըլլալու խնդիրը:

[Այսպէս ընել կարենալու համար] անշո՛ւշտ որ շարժելու
է թուրք ազգային ինքնութեան ընդհանուր յատկանիշերը ցոյց
տուող հոգի վրայ: Սակայն այս հոգն այնպիսի կէտի մը հասած ըլ-
լալու է, որ մինչեւ այդ օր «մաս առ մաս» լուծուելուն հաւատ ըն-
ծայուած այս հարցին «արմատական լուծումը» անխուսափելի
կերպով պարտադրէ ինքզինք: Սակայն յստակ է որ այս ալ մէկ
արտայայտութիւնն է առկայ քայքայումին եւ բզկտումին տեւա-
կանացումին մէջ մեծ եւ փառաւոր անցեալը վերահաստատելու
իտէալին: Սակայն ձեւով մը անիկա ուղղակի կ'առնչուի անոր
մերժումին:

Կրկին, հակառակ վտանգաւոր ըլլալուն անոր, անհրաժեշտ
է Հայկական Հարցին մէջ քչիկ մը աւելի բանալ այս կէտը: Որո՞վ-
հետեւ օսմանեան-թուրք ղեկավարներուն որոնց վարկին հետ էր
խաղացեր եւ զայն նուաստացուցեր Ընդհանուր Առաջին Պատե-
րազմը՝ [այդ վերջինը] թուեցաւ ըլլալ պատմական առիթ մը հին
օրերուն վերադառնալու համար, սակայն շուտով չքացաւ այս
երազը եւ անոր փոխան զօրաւոր կերպով տեղ գրաւեց սարսափ մը
ոչնչացումի [եւ] անէացումի: Այս իրողութիւնն անջնջելի հետք
մը ձգեց հայկական ջարդերուն վրայ:

Ինչպէս ըսինք նախապէս՝ «մեծ եւ փառաւոր» անցեալ մը
ունեցող ժողովուրդներ կ'ապրին ստուերին եւ ճնշումին ներքեւ
այս անցեալին գերիշխանութեան: Իսկ երբ այս ժողովուրդները
[էջ 101] գտնուին տկար կացութեան մը մէջ՝ կը նուաստանան երբ
խաղցուի իրենց վարկին հետ, իսկ եթէ իրենք զիրենք գտնեն
անէացումի հոգեբանութեան մէջ՝ աւելի՛ եւս կը ծանրանայ անց-
եալի այս ճնշումը: Անցեալի պայծառութեան եւ այսօրուան ար-
ժեգրկումին եւ նուաստացումին միջեւ գտնուող խորխորատին
մեծութեան այլ մէկ նպատակն է ընդհանրական նպատակի մը վե-
րածումը այս «փառաւոր անցեալին»: Որքան որ դժուար է զգա-
ցումը տկարութեան, արժեգրկումին եւ նուաստացումին՝ նոյն-
քան ալ դժուար է իտէալականացումը անցեալին:

Այս պատկերացումն ուղղակի առնչութիւն ունի հաւաքա-
կանութենէն ներս բրտութեան յառաջացումին հետ: Որքա՛ն որ սրի
փառաւոր անցեալին իտէալականացումը վաղէն ներս՝ այդքա՛ն
կ'աւելնայ բրտութեան կարելիութիւնը: «Երկար չրջան մը իր
պարտութիւններէն եւ անոնց յաջորդող ամենամեայ կորուստնե-
րէն վնասուած գերմանը [այս մէկը կրնանք կարգալ նաեւ որպէս

օսմանեան թուրք] իր պատմութեան վրայ դիզուած արարքները եւ այս պատճառով պարտութեան մատնուած ազգային իր վարկը յառաջացուցին ինքնավստահութիւնը կորսնցուցած ազգային ինքնութեան մը, որ իր մեծ անցեալին երազը կրեց իրեն հետ որպէս գալիքի նպատակ եւ հրապարակ դրաւ անցեալէն եկող ազգային երազ մը: Այս մէկը դիւրացուց յառաջացումը ծայրայեղ կերպով վատ գործունէութեան մը եւ [անոր] գաղափարին»⁽²⁰⁾:

Եթէ չըլլա՛յ իսկ ընդհանուր քայքայում մը՝ ուժի եւ կարողականութեան կորուստը, վարկաբեկումը եւ արժանապատուութեան անհետացումը հրապարակ կը քաշեն բռնութիւն օգտագործելու տենչ մը՝ զանոնք իրմէ կորզողներուն դէմ: Անկումի եւ նւաստացումի այս զգացումին զուգահեռ՝ տարտղնուելու եւ բզրկուելու տեւականացումին զօրացումը, «քնաջնջումի» եւ «պատին դէմ գալով կենաց եւ մահու պայքարը» ուղի կը հարթեն սարսափի զգացումներուն հզօրացումին: Առկայ կացութեան տակաւ յուսահատութեան փոխակերպումը աւելի եւս կը մեծցնէ յարձակողականութիւնն անոնց որոնք արգելք չեն կրնար հանդիսանալ անկումին: Վտանգութեան թիւերը մեծ եւ իտէալական ապագայի մը իրականութեան վերածուելուն եւ անկարողութիւնը անկումը կասեցնելուն՝ աւելի՛ եւս վայրագ նկարագիր մը կու տան այս կացութեան արգիւրումին համար տարուող միջոցառումներու որոնումին: Ամբողջական կոտորածը գազաթնակէտն է այս կացութեան:

[էջ 102] Եթէ նոյնիսկ այս անկումին տեւականացումը ցոյց չի տար տեսանելի որեւէ բան [եւ] անկէ դուրս գալու յոյսերը մերթ կու գան ու կ'երթան՝ անոր աւարտը կ'ընծայուի աւելի՛ եւս ողբերգական. որո՛վ հետեւ ինքզինք բնաջնջուելու վրան զգացող ժողովուրդը ի՛սկապէս չ'ընդունիր իր հասած ըլլալը յատակն իր անկումին՝ առայդ՝ աւելի եւս կուրօրէն կը կապուի մեծ գալիքին՝ որքան որ անկարելի կ'ընծայուի իրագործումն անոր: Կարճ ասած՝ «անկումին կարելիութեան ուժգնութիւնը զինք կը մօտեցնէ այդ անկումը կասեցնելու համար օգտագործուելիք միջոցառումներու բրտութեան...: Կռնակը պատին գալը քաղաքակրթութեան մեծ պաշտպանները կ'ընծայէ մեծագոյն քանդողներն անոր, [եւ անոնք] դիւրաւ կը դառնան վայրագ»⁽²¹⁾:

Ա՛յս է օսմանցիներուն ապրած կացութիւնն ալ: Համաթուրանականութիւնը, թրքական մեծ կայսրութեան մը իտէալը [եւ] տակաւ յաւելումը տարտղնումին եւ բզկտումին՝ բարդացուցեր են կացութիւնը զանոնք անյուսուցեան մատնելով: [Օսմանեան] Կայսրութիւնը համախումբ պահելիք հաւաքական ինքնութեան մը

որոնումը դարձած է ոչ-յուսալի [եւ] աչքերն աւելի եւս դարձեր են արեւելք՝ մեծ կայսրութեան մը իտէալը կարելի ընծայող այլ հողերուն եւ ժողովուրդներուն: Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը պատմական առիթ մըն է թուրքերուն համար, որոնք տեւական պարտութեան, նուաստացումի, վարկաբեկումի եւ ողբերգական անկումի մը գոյութեան հաւատացողներու տարտղնումին տեւականացումին վերջ մը տալու առիթը գտածի պէս են [հիմա]: Կարելի է փոխել թուրքին գլխիվայր շրջած պատմութիւնը: Կրնայ կասեցուիլ անկումը: Թրքական Մեծ Կայսրութիւնը կրնայ հիմնուիլ նոր ի նորոյ, սակայն այս անգամ ա՛յլ հողերու վրայ: Որպէս Թուրան ճանչցուած թրքական այս մեծ հայրենիքին քաղաքական սահմանները պիտի տարածուին մինչեւ հոն ուր կը հասնին թուրքերուն լեզուներն ու մշակոյթները⁽²²⁾:

Այս մէկը բնաւ չսպասուող առիթ⁽²³⁾ մըն էր: Հիւսէին Ճահիտ Եալչըն յօդուած մը կը գրէ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին հետ «Սպասուող օր» ըսելով եւ կը յայտնէ թէ պատերազմն եկաւ հրաշքի մը նման ի՛ր իսկ անկումին վստահ եղող թուրք ժողովուրդին եւ անոր բերաւ հաշուեյարդարի պատմական օր մը մինչեւ հիմա իրմէ հաշիւ պահանջել չկարողացած մեր թշնամիներուն հետ⁽²⁴⁾: [Էջ 103] «Մինչեւ հիմա պատմութեան յոռի վայրագութեամբը վրէժ մը» պիտի լուծուէր անոնցմէ⁽²⁵⁾: Մեր բանաստեղծներուն քերթուածները կրկի՛ն արիւն կը բուրեն Զիա Կօթալփի առաջնորդութեամբ:

Վազէ՛, Բլեւնէն թող կրկի՛ն պարգէ կարմիր դրօշակ,
Թող Տանուպի ջուրն արիւն վազցնէ գիշեր ու ցերեկ⁽²⁶⁾:

Բոլոր այս ցնորքներն իրականացնողն է էնվէր փաշան: «Ա՛լ թուրքերը փրկուելու վրայ են» աւետիսը տուողն ինքն է՝⁽²⁷⁾:

Կարելի է ըսել, թէ կարելի է ոչ քաղաքականօրէն [եւ] ոչ ալ զինուորականօրէն խորագնին քննութեան ենթարկել զինուորական [այն] գործողութիւնները որոնց ձեռնարկուեցաւ թուրանական ցնորքներու պատճառներով: Կովկասի եւ Իրանի մէջ ամէն ձեւով էնվէր փաշայի զինուորական մտածողութեան առնչուող արարքները կարելի է բացատրել լոկ յեղակարծ [եւ] անսպասելի կերպով հրապարակ եկած եւ ցնորքը իրականութեան վերածելիք այս գործով: Սակայն շատ կարճ ժամանակի մը մէջ այս ցնորքը վերջ գտաւ վնասով: Պատերազմի առաջին ամիսներուն իրարայաջորդ պարտութիւնները իրենց հետ բերին մեծ անկում մըն ալ, իսկ Սարըգամիշի պարտութիւնը մէկ դարձակէտն է դարաշրջանի մը: «Սարըգամիշի պարտութիւնը ծանր անկումի հասցուց անվեր-

ջանալի ցնորքներ սնուցանող իթթիհատականները... պարտութիւնը ջուրը ձգեց թուրանական եւ իսլամական ցնորքները»⁽²⁸⁾։ Անշո՛ւշտ որ պատասխանատուները կային այս պարտութիւններուն։ Մենք չէինք պարտուած, [այլ] հանդիպեր դաւաճանութեան։ Էլիաս կը մէջբերէ նացիներուն առաջին պատերազմի⁽²⁹⁾ մասին ըրած սա խօսքերը․ «Պատերազմը տեղի ունեցաւ սիրելիներու նենգամիտ խաբկանքին [եւ] դաւադրութեան պատճառներով, անիկա տեղի ունեցաւ մեր միջեւ գտնուող դաւաճաններուն մեր կռուող միաւորները թիկունքէն դաշունահարելուն պատճառով»⁽³⁰⁾։ Նացիներէն մէջբերուած այս խօսքերը Թուրքիոյ մէջ ո՛չ թէ լոկ որպէս խօսք՝ այլ որպէս յանցապարտութեան խօսք՝ բառացի կերպով օգտագործուած են Հայկական Զարդին մասին գրուած ուսումնասիրութիւններուն մէջ։ Հրեաներն ու համայնավարները չէի՛ն մեզ մեր թիկունքէն հարուածողները, այլ՝ հայերը։

Տեւական պարտութիւնը, նսեմացումը եւ արժանապատուութեան կորուստէն ետք հրապարակ եկած պատմական այս մեծ առիթը յեղակարծ անէացումը եղան պատմական այլ իրականութեան մը։ Թշնամի ուժերը հասեր էին Չանազգալէ եւ [Օսմանեան] կայսրութեան վախճանը [էջ 104] ժամանակի խնդիր էր այլեւս։ Այս մէկն իրեն հետ բերաւ անխուսափելի գիտակցութիւն մըն ալ։ Կրկին հրապարակ էր դրուեր երկու հարիւր տարիէ ի վեր գիտուող շարժանկար մը։ Այս պարտութիւններով ապրելու համար հայերուն պիտի տրուէին մեր ձեռքը գտնուող վերջին հողերն ալ։ Արդէն պատերազմէն առաջ այս ուղղութեամբ մշակուած էր բարենորոգումի ծրագիր մը, բայց «վտանգը» հեռացուած էր պատերազմին միջոցով։ Հիմա, կրկին, «արեւելեան նահանգներուն մէջ բարենորոգումի վերջը չերեցող խնդիրը անգամ մը եւս — թերեւս ալ վերջին անգամն ըլլալով — պիտի գար հրապարակը միջազգային քաղաքականութեան։ Փոփոխութիւն չկար դերակատարներուն մէջ․ նոյնն էր նաեւ բեմայարդարումը»⁽³¹⁾։ Այս մէկը, [սակայն], նոր Ռումելիէ մը, նոր Մակեդոնիայէ մը աւելի բան մըն էր։ Ա՛լ պիտի կորսուէր Անատոլուն ալ։ Տրուեր էր մահաւճիռը։

Այսպիսի անյոյս կացութիւններ կը մղեն որ կատարուելիք արարքներն ըլլան անգուրթ [եւ] շէմեցնող⁽³²⁾։ Անկումի մնայուն զգացում մը [եւ] թշնամիներու կողմէ կազմակերպուած թակարդում մը կրնան արթնցնել այն համոզումը թէ մի միայն վայրագութեամբ կարելի է փրկել կորուստը ուժին եւ պատիւին⁽³³⁾։ Արժանապատուութեան եւ ինքնագիտակցութեան կորուստին մեծութիւնը եւ պետութեան անկումի սեմին հասած ըլլալը օսմանցիներու մօտ ծնունդ տուին խելայեղութեանն ու վայրագութեանը կա-

ցութիւնը փրկելու համար առնուած որոշումներուն: Անկումին իրականանալի կացութեան մը հասնիլն ստեղծեց մեծ երկիւղ մը, որ մերժուեցաւ. այս ալ ծնունդ տուաւ բարբարոսութեանը անկէ ազատուելու համար ձեռնարկուող արարքին: Սխալ չէ ըսել, թէ հայերու բնաջնջումին որոշումն առնուեցաւ հոգեկան այսպիսի կացութեան մը մէջ:

1915-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ

Հայկական կոտորածին սկզբնաւորութեան որպէս պաշտօնական թուական կը տրուի 24/25 Ապրիլ 1915-ը: Սակայն այս թրւականն ունի աւելի խորհրդանշական նկարագիր մը: Տարագրութեան եւ սպանդին դէպքերը սկսած են այս թուականէն առաջ: Այսուհանդերձ՝ անհրաժեշտ է ըսել, թէ ձեռքի տակ չկայ փաստաթուղթ մը, որ առնչուի հայերը բնաջնջելու որոշումի մը եւ հրահանգի մը: Գոյութիւն ունեցող փաստաթուղթերը հրատարակուած են տարագրութեան սկսելէն ետք, եւ անոնց մէջ տեղ է տրուած լո՛կ «այլ վայրեր մեկնում եւ բնակութիւն», կամ ալ՝ [էջ 105] «որոշուած եւ ճշգրտած վայրերը փոխադրութիւն եւ բնակութիւն» բացատրութեան: Իրաւ ալ՝ հայկական ջարդերուն գործադրութեան մէջ դեր խաղացած Մասնաւոր կազմակերպութեան քաղաքականութեան առնչուող Պեհաէտտին Շաքիրի «ձեր յայտնած՝ փոխադրուած եւ դուրս հանուած մարդերը ամբողջութեամբ կը բնաջնջուի՞ն թէ ոչ միայն դուրս կը հանուին ու կը ղրկուին. յստակ կերպով գիտցուցէք, եղբայրս»⁽³⁴⁾ նման հեռագիրներ կային: Եթէ նոյնիսկ այսպիսի հեռագիրներէն հասկցուի որ բնաջնջումը ծրագրուած արարք մըն է՝ պաշտօնական որոշմնագիր մը չկայ այս փաստաթուղթերուն մէջ⁽³⁵⁾ եւ այն կանոնագրութիւններուն՝ որոնք կ'առնչուին հայերուն: Դժուար է աղերս մը ստեղծել դէպքերուն գործադրութեան համար հրապարակ դրուած փաստաթուղթերուն միջեւ, [եւ ուրեմն՝] անկարելի կը դառնայ դէպքերը վերլուծել պաշտօնական փաստաթուղթերով: Իրականութեան մէջ՝ որպէս երկու անջատ իրականութիւններ առնուելու են կատարւածները⁽³⁶⁾ եւ այն կանոնագրութիւնները որոնք կ'առնչուին հայերուն:

Յենեւով դէպքերուն կազմակերպումին առնչուողներուն, ականատեսներու վկայութիւններուն, հիւպատոսական տեղեկագիրներուն կամ ալ այս շրջաններուն⁽³⁷⁾ մէջ պաշտօնավարող զինուորի, հիւանդապահուհիի [եւ] միսիոնարի նման օտար ակա-

նատեսներու տեղեկագիրներուն՝ կարելի է գրեթէ ամբողջական պատկերացումն ունենալ [կատարուածին]: Իրարմէ անտեղեակ եւ այլազան վայրերու մէջ գտնուող այս մարդերուն տեղեկագիրներուն մէջ, հակառակ անոնց հակասական բոլոր տարբերութիւններուն, ուշադրութիւն գրաւողը շարժումին յատուկ ծրագիրի մը համաձայն կատարուած ըլլալն է: Կարեւոր կէտ մըն է այս մէկը, որովհետեւ թրքական կողմը տեւօրէն կը պնդէ թէ բնաջնջումի ծրագիր մը չէ եղած:

Իրաւ ալ՝ հայկական կոտորածին մասնաւոր յատկանիշ մը տուողը ըստ երեւոյթին անոր անկազմակերպ եւ անծրագիր ըլլալն է: Առաջին ակնարկով հրապարակ կու գայ տեղական կողմնակիցներու օժանդակութեամբ կամ ալ քաղաքական անհակադէմութիւն խմբաւորումներու յարձակումներով պատահած՝ այլ չուզուած ջարդերուն կազմակերպուածութեան հարցը՝ փոխան կեդրոնէն [մշակուած] բնաջնջումի ծրագիրի մը: «Իւրաքանչիւր կարաւանէն ողջ մնացողներուն թիւը կապուած էր անոր ընկերացողներուն»⁽³⁸⁾ մարդկայնութեան եւ բարի տրամադրութեան: Այս ուղղութեամբ կար ոչ մէկ խիստ հրահանգ: Ըստ կարի՝ յստակ չէր բնաջնջումի ծրագիրն ալ: Հիմնականը կարաւաններուն մէջ [գտնուող] անհատներուն թիւը նուազագոյնի իջեցնել էր մեռցնելով, առեւանգելով [էջ 106] եւ անսուղ ձգելով՝ տեղափոխութեան պաշտօնական թեզը արդարացնելու չափ»⁽³⁹⁾:

Մեզի համար խնդիր չէ այս հարցին մշակուած, այսինքն՝ կեդրոնէն ծրագրուած ընդհանուր ջարդ մը ըլլալը կամ չըլլալը: Մօտ երկու տարուան տեւողութիւն մը ընդգրկող տարագրութիւններուն ընթացքին անսուղութեամբ, ծարաւի մատնուելով կամ հաւաքականօրէն սպաննուելով մահացող հայերուն կեդրոնէն տրուած հրահանգով մը բնաջնջումը հաստատող կան մեծ քանակութեամբ գիրեր՝ ինչպէս որ գայն կը հաստատէ Պեհաէտտին Շաքիրի վերոյիշեալ հեռագիրը⁽⁴⁰⁾: Անծրագիր կերպով բնաջնջուլ այս նպատակը համոզկեր դարձնելու համար բաւարար է բացակայութիւնը մէկ հատիկ իսկ կանոնագրութեան որ միտէր առաջնորդել տեղափոխութիւնը ժողովուրդի մը, [եւ այս մէկը՝] ո՛չ տարագրութեան սկիզբը, ո՛չ ճամբաներուն վրայ եւ ո՛չ ալ [տարագրութեան] յայտարարուած սկզբնական վայրերուն մէջ: Միակ խնդիրը՝ կեդրոնէն մշակուած այսպիսի արարք մը այսքա՛ն չփոթ վիճակի մը մէջ ձգելու կարելիութիւնն է, եւ որուն պիտի անդրադառնանք յետագային:

Նախ փորձենք, ըստ շարքի, մանրամասնօրէն պատմել ընթացքը պատահածներուն⁽⁴¹⁾: Դաշնակ Կուսակցութիւնը որ լաւ

յարաբերութիւններու մէջ կը գտնուէր Իթթիհատ վէ Թերագգըրի հետ՝ համագումար մը ունեցաւ Կարինի մէջ 2-14 Օգոստոսին: Իթթիհատ վէ Թերագգըրն համագումարին զրկեց պատուիրակութիւն մը [Պեհաէտտին] Շաքիրի նախագահութեամբ, որուն անունը սերտօրէն կապուած [կը մնայ] հայկական ջարդերուն, եւ հայերուն առաջարկեց գործակցիլ Ռուսիոյ հետ կայանալիք պատերազմի մը ատեն: Եթէ Դաշնակ Կուսակցութիւնը մըքոստութեան մղէր ռուսահայերը՝ [հայերուն] արտօնութիւն պիտի տրուէր ինքնավար նոր վարչութիւն մը [հաստատել] գրաւեալ նոր հողերն ալ ընդգրկող [իրենց չըջաններուն մէջ]: Հայ ղեկավարները մերժեցին այս առաջարկները եւ որդեգրեցին չէզոք քաղաքականութիւն մը: Ըսին [թէ] եթէ պատերազմ ծագէր՝ օսմանեան քաղաքացի⁽⁴²⁾ եղող հայերը պիտի հաւատարիմ մնային պետութեան: Միւս կողմէ՝ նոյնանման առաջարկներ կատարուեցան ռուսերուն կողմէն ալ ռուսիաբնակ հայերուն: Անոնք մօտեցան այս առաջարկին եւ կազմեցին հայկական կամաւորական խումբեր, որոնք կ'ընդգրկէին արտասահմանէն եկած հայերն ալ: Պատերազմի սկզբնաւորութեան այս միաւորներուն թիւը հազարական հոգիէ բաղկացած չորս խումբ էր — նուազ կամ [էջ 107] զանցառելի ըլլալը շատ ալ կարեւոր չէ, որովհետեւ մինչեւ վերջը օսմանեան կառավարութիւնը այս իրականութիւնը պիտի օգտագործէ քարոզչութեան որպէս տուեալ:

Թէ հայերն անվստահելի եւ կասկածելի մարդերու հաւաքականութիւն մըն են՝ սկսած է յայտարարուիլ պատերազմէն առաջ: Տակաւին 6 Սեպտեմբեր 1914-ին օսմանեան կառավարութիւնը «ծածկագիր հրահանգ մը զրկելով հայերուն բազմամարդեղած նահանգները [տեղական իշխանութիւններուն] հրամայեց տեւական հսկողութեան տակ պահել շարժումները հայ քաղաքական կուսակցութիւններու պետերուն եւ վարչականներուն»⁽⁴³⁾: Երբ պատերազմը սկսաւ՝ բնական էր որ [զինուորացուներ] փախուստ տալին բանակին ամենապարփակ զինուորականութենէն: Այս մէկը կը տեսնուի հայերուն մօտ ալ: Օսմանեան-թրքական բնաբաններուն մէջ առաջին գիծի վրայ գտնուելիք անհրաժեշտութեան մը հանգոյն տեսօրէն հրապարակ կը դրուի այն թէ փախուստ տալով զինուորութենէն հայերը հրոսախումբեր են կազմած լեռներուն մէջ ու կը վտանգեն ապահովութիւնը, մինչդեռ Համալիսարհային Առաջին Պատերազմին մեծապէս գործադրուող արարք մըն է փախուստը զինուորութենէն, եւ Լիման Ֆոն Զանտերս

կ'ըսէ իր յուշերուն մէջ, [Թէ] «Անատոլուի լեռներուն [եւ] գիւղերուն մէջ կը շրջէին 300,000 զինուորական փախստականներ: Ասոնք կը պատկանին զինեալ բանակին...»⁽⁴⁴⁾:

Անոնց մէջ գտնուող կարգ մը ծանօթ հայ ղեկավարներ մանաւանդ անցնելով սահմանը միացան Ռուսիոյ կամաւորական միաւորներուն: Նոյն ատեն հայ հրոսակներ ի յայտ կու գան Անատոլուի զանազան շրջաններուն մէջ: [Տեղի կ'ունենան] անվերջ բախումներ անոնց եւ կառավարական ուժերուն կամ քրտական ցեղախումբերուն միջեւ: Դաշնակ Կուսակցութեան զխաւոր ղեկավարներէն եւ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին վարչապետերէն Յովհաննէս Քաջազնունի կ'ըսէ, թէ այս կազմակերպութիւնները գոյութեան կոչուեցան ըստ Կարինի [որոշումներուն]: «1914-ի աշնան կազմուեցան հայ կամաւորական խումբեր եւ կոռուեցան թուրքերու դէմ: Չէր կրնար տեղի ունենալ այս բանին հակառակը, որովհետեւ վերջին քառորդ դարէ ի վեր հայ ժողովուրդը սնած էր յայտնի եւ անխուսափելի հոգեբանութեամբ մը: Կարեւոր էր հոգեկան այս իրողութեան զրոհւորումը եւ օգտակար ալ եղած»⁽⁴⁵⁾: Թուրք-օսմանեան պաշտօնական գիրերն այս արարքները կը հաշուեն պատճառներուն մէջ հայկական ջարդերուն:

Պատերազմին սկսելովն սկզբնական յարձակումները կ'աւելնան հայերուն դէմ: [Էջ 108] Յարձակումի եւ աւարառութեան կ'ենթարկուին գիւղերը մանաւանդ Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն մէջ պատերազմական տուրք հաւաքելու [եւ] զինուորական փախստականները հետապնդելու պատրուակով, եւ կը կատարուին տեղական սպանութիւններ: Հիմնական դերը կը խաղան միաւորները Մասնաւոր Կազմակերպութեան, որ Կարինը ըրեր էր իր կեդրոնը, եւ քիւրտերէ կազմուած Համիտիէ Գունդերը: Յետագային այս խմբաւորումները պիտի ըլլան հայերը խմբովին սպաննողները: Ասոնցմէ Մասնաւոր Կազմակերպութեան պատկանողները մեծ մասով կազմուած են բանտերու դատապարտուածներէն [եւ] Պալքաններէն ու կովկասեան ջարդերէն փախուստ տալով ազատուած մահմետական քոչուոր կամաւորներէն: Կը պնդուի, թէ Մասնաւոր Կազմակերպութեան միաւորները կազմակերպուած են մասնաւոր կերպով ջարդի համար: «Չարաքաստիկ տարագրութեան» յաջողութիւնն ապահովելէ աւելի՝ Մասնաւոր Կազմակերպութեան հրոսակներուն պարտականութիւններէն կարեւորագոյնը կը հանդիսանար գործնապէս մասնակցութիւնը հայկական ջարդերուն: Առ այս՝ պատրաստութեան մասնաւոր վարժութիւններ տրուեցան անոնց պատերազմական նախարարութեան

կողմէ»⁽⁴⁶⁾։ Պատերազմի սկզբնական տարիներուն այս միաւորներուն գիւղերու վրայ կատարած յարձակումները, աւարառութիւնները եւ սպանութիւնները կը հասնին այնպիսի համեմատութիւններու, որ կարգ մը շրջաններու կուսակալները գանգատ կը ներկայացնեն Պոլիս եւ կը պահանջեն վերջ տալ այսպիսի արարքներու։

Սարըղամիշի 1914-ի նոյեմբերեան պարտութիւնը կը կազմէ ճիշդ շրջանի մը սկիզբը՝ հայերուն վրան [կատարուող] առաջին յարձակումներուն մէջ։ 1915-ի Փետրուարին տրուած հրահանգով մը նախ կը զինաթափուին բոլոր հայ զինուորները [օսմանեան] բանակներուն, եւ անոնցմէ կը կազմուին բանուորական վաշտեր։ Ճամբաներու շինութեան [մէջ աշխատող] եւ ապրանք փոխադրող այս միաւորները պիտի բնաջնջուին կա'մ ձգուելով ցուրտին՝ կամ ալ սպաննուելով։ Երկրորդ մեծ ալիքը կու գայ Վանի դէպքերէն ետք։ Ըստ պաշտօնական թեզին՝ 1915-ի Ապրիլին ըմբոստութիւն մը տեղի կ'ունենայ Վանի մէջ։ Քաղաքին հայ բնակչութիւնը կը դիմանայ մէկ ամիս՝ մինչեւ որ կ'ազատագրուի ռուսական միաւորներուն կողմէ։ Անհրաժեշտ չափով ցոյց տրուելով այս դէպքերը՝ 24/25 Ապրիլին Պոլիսէն սկիզբ կ'առնեն համատարած ձերբակալութիւններ։ Բազմաթիւ նահանգներու մէջ այս ձերբակալութիւններն սկսած են 19 Ապրիլին։ Անոնք կանոնաւոր կերպով կը շարունակուին մինչեւ Մայիս 19։ Կարգ մը շրջաններու մէջ [էջ 109] ձերբակալուողները կը սպաննուին բաց վայրերու մէջ⁽⁴⁷⁾, վախ ազդելու համար [ժողովուրդին]։ Այս բոլորը մտածուած արարքներ են կատարուելիք աքսորներուն դէմ կարելի շարժումի մը առաջին առնելու համար։ Կրկին այս շրջանին է, որ բոլոր հայերը դուրս կը դրուին [իրենց] պետական պաշտօններէն եւ հայերուն համար երթեւեկի արգելք կը հաստատուի երկրէն ներս։

Հայ ժողովուրդին զինաթափումի խնդիրն ալ սկսած է պատերազմի սկսելէն առաջ։ Այս հարցին մէջ շատ գործօն էին միաւորները Մասնաւոր Կազմակերպութեան։ Ինչպէս ըսինք վերը՝ զէնքի փնտռութիւն, պատերազմական տուրքի հաւաքումին, փախըստական զինուորներուն որոնումին նման պատճառներով արդէն բազմաթիւ տեղեր հրապարակ կու գան կանոնաւոր կերպով [կատարուող] կողոպուտի, յարձակումի եւ սպանութեան դէպքեր, որոնք այլեւս առօրեայ պատահարներ կը նկատուին։ Բնաջնջումի կանոնաւոր գործողութեան սկսուելէն առաջ ձեռք առնուած ըսկըզբնական միջոցառումներ էին ժողովուրդին եւ հայերուն զինաթափումը, [եւ] ձերբակալութիւնը եւ սպանութիւնը տղամարդոց, որոնք ի վիճակի էին ղեկավարութիւն կատարելու։ Ձեռք առ-

նուած միջոցառումները չէին ուղղուած անհատ հայերու դէմ: Բազմաթիւ աղբիւրներէ գիտենք, որ կարգ մը շրջաններու մէջ բնաջնջուած են պետական կարգ մը պաշտօնեաներ ալ⁽⁴⁸⁾, որոնք կ'ենթադրուի թէ կրնային ընդգրկմանալ գաղթի որոշումին⁽⁴⁹⁾:

Տարագրութիւնը կատարելու պաշտօնական որոշումը կ'առնուի 27 Մայիս 1915-ին եւ պաշտօնաթերթին⁽⁵⁰⁾ մէջ կը հրատարակուի 1 Յունիսին: Սակայն գաղթերն արդէն իսկ սկսած են Մարտին: Օրինակ՝ Չուքուր Օվայի⁽⁵¹⁾ շրջանէն, Մարաշի եւ Ատանայի սանճագներէն 15 Մարտին սկսելով [եւ] շաբաթներ տեւելիք ձեւով մը՝ զանազան պատճառներով հայերը քշուեցան դէպի խորերը Անատոլուի — Գոնիայի դաշտը⁽⁵²⁾ — եւ Իրաքի անպատներէն՝ Տէր էլ-Ջօր: Գաղթի եւ ջարդի մեծագոյն գործողութիւնները կը կատարուին Արեւելեան Նահանգներուն մէջ, որոնք Հայաստան պիտի դառնային օսմանցիներուն պատերազմը կորսնցնելու պարագային: Այս վայրերուն մէջ Մայիսի կէսերուն սկսած գաղթերն իրենց աւարտին կը հասնին Օգոստոսի սկիզբը:

Ըստ կարելիութեան՝ շրջանէ շրջան կը տարբերի կազմակերպումը գաղթին եւ ջարդին: Կարգ մը վայրերու մէջ գաղթէն երկու ժամ, [եւ] այլ տեղեր՝ տասնհինգ օր առաջ լուր է տրուած [գաղթելու համար]: Նախապէս լուր տրուած վայրերուն մէջ գաղթերն ընդհանրապէս կատարուած են սպասուած թուականէն առաջ: Ինչպէս որ գաղթի ենթակայ ըլլալիքներու պատրաստութեան [ատեն, էջ 110] իրենց հետ գոյք վերցնելու համար արտօնութիւն տրուած շրջաններ եղած են՝ նոյնպէս ալ կան շրջաններ ուր հայերուն արգիլուած է գոյքի վաճառքը. նոյնիսկ այն մահմետականները որոնք գտնուած են այսպիսի յարաբերութեան մէջ հայերուն հետ՝ ենթարկուած են զանազան պատիժներու, ներառեալ մահուան դատապարտութիւնը: Այս մէկը բաւական լայն կերպով կը հասկնանք Նրորդ Բանակի հրամանատարութեան հրատարակած մէկ հրահանգին երրորդ յօդուածէն: «Հայ մը պաշտպանող մահմետական մը իր տունին առջեւ պիտի դատապարտուի մահուան եւ իր տունը պիտի տրուի կրակի, եւ եթէ պաշտօնեայ է անիկա՝ պիտի արձակուի [իր պաշտօնէն] եւ յանձնուի պատերազմական ատեան, եւ եթէ անոր⁽⁵³⁾ պաշտպան կանգնողները զինուորական են՝ պիտի զրկուին իրենց զինուորականութենէն եւ յանձնուին պատերազմական ատեան»⁽⁵⁴⁾: Շատ մը պարագաներու՝ [հայերուն] իրենց հետ արժէքաւոր գոյք ու ապրանք վերցնելն ալ առիթ է ընծայած անմիջապէս սպաննելու զանոնք: Ինչպէս որ, հակառակ արգելքներուն, տարագրեալ խումբերուն ուտելիք տուողներ գտնուած են ճամբաներուն վրան՝ եղած են նաեւ զանոնք բռնորո-

վին մահուան յանձնողներ: Ընդհանրապէս, որպէս սկզբունք, չըջանի մը ժողովուրդը նախ մեծ մասով մաքրուած է տղամարդոցմէ⁽⁵⁵⁾: Հոն ուր այս մէկը չէ կատարուած՝ կա'մ գաղթին անմիջապէս սկիզբը՝ կամ ալ ճամբուն վրայ [կարաւաններուն ընկերացողներուն] առաջին գործն է եղած տղամարդերը բաժնել կիներէն եւ մանուկներէն, [եւ որոնք] կա'մ գնդակահարուած են՝ կամ ալ բնաջնջուած՝ զանազան միջոցներով: Մասնաւոր Կազմակերպութեան միաւորներուն եւ քիւրտ հրոսակներուն քովիկն ի վեր՝ ջարդերուն մասնակցած են զինուորական միաւորներ (մասնաւորապէս ոստիկան-զինուորներ) եւ քաղաքային ժողովուրդը: Անոնցմէ վերջին երկուքին գործելակերպը չըջանէ չըջան եղած է փոփոխական: Կարգ մը տեղեր քաղաքային ժողովուրդէն եղած են հայերը պաշտպանողներ եւ պահողներ, իսկ կարգ մը [այլ] վայրերու մէջ ալ՝ ոստիկան-զինուորներ փորձած են կարաւանները պաշտպանել յարձակումներէն քաղաքային ժողովուրդին:

Արեւելեան չըջաններու Մայիսէն Յուլիս ամիսներու ընթացքին աւարտող⁽⁵⁶⁾ գաղթականութեան յաջորդեցին գաղթերը Արեւմտեան Անատոլուէն եւ Թրակիայէն: [Ներկայացուած] այս տախտակէն ի յայտ կու գայ, որ նպատակին ամբողջական իրագործումը կապուած է մնացեալ տեղական ղեկավարներու գործելակերպին: Հալէպն էր առաջին հանգրուանը գաղթականներուն: Հոս ողջամբ հասնողները կը զետեղուէին կեդրոնացման վայրերը՝ առաքուելու համար իրենց նոր տեղերը: [էջ 111] Լո'կ մահւան հաւաքավայր մը եղող այս վայրերէն ողջ դուրս գալը հրաշք մըն էր արդէն: Իսկ անոնք⁽⁵⁷⁾ կ'առաքուէին անջատ երկու ուղղութեամբ — Սուրիոյ հիւսիսը եւ արեւելքը՝ Միջագետք, այսինքն՝ արաբական անապատները...: Այս տեղերը զրկուիլ՝ [կը նշանակէր] բռնել մահուան ճամբան: Նոր հաստատուող հաւաքավայրերը մահուան կայաններէն տարբեր բաներ չէին: Ինչպէս կը տեսնուի այս տախտակէն ալ՝ հայերը չե'ն ջարդուած միայն՝ [այլ] մեռցուած են [նաեւ] անսուղղութեամբ, պապակով եւ հիւանդութեամբ: Արաբական անապատներուն մէջ մահուան կայանները չըջող ականատես վկայ մը մարդերու առանց ցաւի մեռցուելէն⁽⁵⁸⁾ աւելի՝ անօթութեամբ եւ ծարաւով անոնց հետզհետէ մահւան առաքումը կը ներկայացնէ որպէս մէկ գիւտը քաղաքակրթութեան, եւ կը յարէ թէ «Ջարդ մը նուազ օրինական է անօթութեամբ [տեղի ունեցած] մահէն: (Այսպէսով) փրկուեցաւ քաղաքակրթութիւնը»⁽⁵⁹⁾: Կարելի է ըսել, թէ 1916 տարուան վերջերուն աւարտած է գաղթի բոլոր գործողութիւնը:

Ճշգրիտ կերպով չի գիտցուիր, թէ որքա՞ն մարդ մեռցուեցաւ գաղթի ամբողջ տեւողութեան: Յայտնի է, [սակայն], որ, ըստ Հայ Եկեղեցիին [եւ] թրքական աղբիւրներուն 1,3 միլիոն բնակչութենէն, որ գոյութիւն ունէր պատերազմէն առաջ օսմանեան հոգերուն վրայ՝ կը մնայ մարդկային չափ փոքր հաւաքականութիւն մը: Ազատուածներուն քանակին⁽⁶⁰⁾ համար տրուող թիւերն ալ այլազան են: Աղբիւրներ կան, որոնք կը խօսին մօտ 600,000-ի մասին: Կ'ենթադրուի, թէ անոնցմէ 150, [000] – 200,000-ը ողջ մնացողներ են աքսորէն: 200,000-ը աքսորէ գերծ մնացողներ են: Մօտ 250,000-ն ալ անոնք են որոնք կարողացած են փախուստ տալ Ռուսիա, իսկ անկարելի է հաշուել թիւը թուրք եւ քիւրտ ընտանիքներու բաշխուած կամ առեւանգուած կիներու եւ մանուկներու: Այս մէկուն ալ կը տրուի 200,000-ի թիւ մը, որ պարզօրէն ենթադրութիւն մըն է: Ի վերջոյ նկատի առնելով թիւը ողջ մնացածներուն՝ կատարուած են կարգ մը ենթադրութիւններ մեռածներու մասին ալ: Իթթիհատ վէ թերրագգըի դեկավարներուն 1919-ի դատավարութեան ատեն մահացածներուն թիւը տրուած է մօտաւորապէս 800,000, մինչ Լեփսիոս կը խօսի մօտ մէկ միլիոն մահացածի մասին: Հարցին առնչուող միւս թիւերը կը տարուբերին 600,000-1.5 միլիոնի միջեւ: [էջ 112] Հրապարակի վրայ է արդիւնքը: 31 Օգոստոս 1916-ին Թալէաթ փաշա կ'ըսէր գերման մեծ դեսպան Ֆիւրսթ Հոհենլոհէ-Լանկենպուրկին⁽⁶¹⁾, թէ «ա'լ գոյութիւն չունի Հայկական Հարցը»⁽⁶²⁾ [էջ 112]:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. [Քառակուսի փակագիծերու մէջ կը տրուին մեր կողմէ տրուած ծանօթագրութիւնները. մնացեալները կը պատկանին Թանգր Ագչամին, որոնք կը սկսին թիւ 193-էն. սակայն թարգմանութեան մէջ կը տրուին որպէս շարունակութիւնը **Ծանօթ.** թիւ 1-ին եւ յաջորդաբար: Իսկ թարգմանութեան մէջ քառակուսի փակագիծերու մէջ կը տրուին Ագչամի հատորին էջաթիւերը եւ յստակացումի համար մեր կողմէն կատարուած յաւելումները: Թարգմանուած հատուածը կու գայ Taner Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, Istanbul, 1992, հատորին 95-112 էջերէն]:
2. [Կ'ակնարկուի Օսմանեան պետութեան]:
3. [Ագչամ կու տայ **պիլիմէք** բառը, որ «մեծնալ»ն է. մենք նախընտրեցինք զայն թարգմանել «բարձրանալ»]:

4. Ara M. Sinanian, «Ermeni jenosidinin 5 evresi», **Kurdistan Press**, N° 16/8, Stockholm, Nissan, 1987. Սինանեան երեք անգամ մասերու բաժնելով 1917-էն ետքինը՝ կ'ուսումնասիրէ զանոնք: Այս շրջանները մէկ առ մէկ չլիշուեցան հոս՝ անոնց խնդրոյ առարկայ հարցէն դուրս գտնուելուն համար:
5. 1878-էն ետք բազմացող հայկական ջարդերուն մասին անլի մանրամասն ծանօթութեան համար տես՝ Taner Akçam, **Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve Iskence**, Istanbul, 1992.
6. Թիւերը կը մէջբերէ Yves Ternon, **Tabu Arménien**, Frankfurt, 1988, p. 98.
7. Այս աղբնչութեամբ մուտքի մեր հատուածին մէջ կը տրուին ստորագումներուն կարգ մը նմոյշները, որոնք կ'օգտագործուին մեր օրերուն իսկ:
8. Ali Vehbi Bey, **Abdul-Hamid**, Istanbul, [t.y.], s. 12, 31, in Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt VIII, Ankara, 1962, s. 484.
9. Tahsin Pasa, **Abdul Hamid ve Yıldız Hatıraları**, Istanbul, 1931, s. 133-134.
10. Joan Haslip, **The Sultan : The Life of Abdul Hamid**, London, 1960, p. 220.
11. Նոյն:
12. Wilhelm von Kampen, **Studien Zur Deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelm II**, Kiel, 1969, s. 122.
13. [Ազգամ ունի **փոկրոմ** բառը, զոր թարգմանեցինք՝ «ժողովրդասպանութիւն»]:
14. [Ազգամ կը գործածէ **զըլմէթլէշթիքմէք**՝ «արժեւորել» բառը. մենք թարգմանեցինք «իմաստ մը տալ»]:
15. [Հոս Թանէր Ազգամի աղբիր ծառայող հեղինակը կ'ակնարկէ քրտական Համիտի գունդերուն]:
16. Orhan Kologlu, **Abdulhamit Gerçeği**, Istanbul, 1987, s. 227, 432.
17. Haslip, p. 230.
18. Yves Ternon, **Bericht über den Völkermord an den Armenien in Osmanischen Reich 1915/16**. Tessa Hoffmann [Editör], **Das Verbrechen des Schweigen : Die Verhandlung des Türkischen Völkermords an der Armenien vor dem Ständigen Tribunal der Volker (Paris, 1984)**, Göttingen, 1985, s. 53.
19. [Ազգամ ունի **զանաթ**՝ «համոզում» բառը. մենք թարգմանեցինք՝ «կարծիք»]:
20. Norbert Elias, **Studien über der Deutschen**, Frankfurt/M. 1990, s. 427.
21. Նոյն՝ էջ 448 եւ 484:
22. Tarik Zafer Tunaya, **Türkiyede Siyasi Partiler**, cilt III, Istanbul, 1952, s. 320.
23. [Ազգամ ունի **կիւնէշ**՝ «արեւ» բառը. մենք թարգմանեցինք «առիթ»]:
24. Կը մէջբերէ Gothard Jasche, **Der Turanismus der Jungtürken, zur Osmanischer Aussenpolitik im Weltkrieg**, Leipzig, 1941, s. 3.
25. 14 Նոյեմբեր 1914 թուակիր **Թանին** թերթէն կը մէջբերէ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Pasa, 1918-1922**, cilt III, Istanbul, 1978, s. 19.
26. Celal Bayar, **Bende Yazdim**, cilt 4, Istanbul, 1967, s. 1082.
27. Զիա Կեօքալփի էնվէր փաշայի մասին գրած բանաստեղծական մէկ հատուածն է, [որուն համար] տես՝ Tunaya, s. 321:
28. Նոյն, էջ 512:
29. [Խօսքը կը վերաբերի Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին]:
30. Elias, s. 476.
31. Tunaya, s. 474.
32. [Ազգամ կը գործածէ **սիեքթաքիլէր** բառը, որ կը նշանակէ «աչքառու, գրաւիչ, հոյակապ, երեւելի». մենք թարգմանեցինք «շքեղ»]:
33. Elias, s. 465.

34. Պատմական Դատավարության, 9 Մարտ 335 [1919] թուականին Նորին Վսեմության Թագաւորին բարձրագոյն հրամանով առնուած որոշումի մը վրայ կազմակերպուած **Divan-i Harp Orfi Muhakemesi**, birinci cilt, Istanbul, 1919: 1919-ին Պոլսոյ մէջ հայկական ջարդի հարցը պարզելու նպատակով հաստատուած Պատերազմական Ատեանի դատավարութեան ընթացքին թրքերէնի վերածուած փաստաթուղթէն՝ դատախազին ընթերցած ամբաստանագիրէն:
35. Յայտնի է, թէ փնացած են իթթիհատական բազմաթիւ փաստաթուղթեր: Կ'ըստի, թէ [սպանդի] հարցին առընչող փաստաթուղթերը կա'մ փնացուած են կամ ալ՝ որոշումներն առնուած են բերանացի կերպով:
36. [Ազլամ ունի **եաշանանլար**՝ «ապրումներ» բառը. մենք թարգմանեցինք «կատարւածները»]:
37. [Ազլամ կ'ակնարկէ հայերով բնակուած շրջաններուն. իսկ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայեր կային քիչ մը ամէն կողմ]:
38. [Ըսել կ'ուզուի՝ կարսաւանին ընկերացող այսպէս կոչուած ոստիկան-զինուորներուն]:
39. Yves Ternon, **Tabu Arménien**, Frankfurt, 1988, p. 189.
40. Այս ուղղութեամբ կարելի է մեծ փաստ գտնել մանաւանդ յուշագրութիւններու մէջ: 1919-ին իթթիհատականներու հարցաքննութիւններուն միջոցին ալ տեղ տրուած էր այս հարցին առընչող փաստաթուղթերուն՝ հակառակ ոմանց ընդդիմութեան: Այս աղբիւրներէն փունջ մը կը ներկայացնենք յաւելումներու բաժինին մէջ:
41. Պատումի ընթացքին դէպքերուն ընթացքը պիտի չտրուի առանձին փաստաթուղթերով: Հարցը մանրամասն կերպով քննող կան զանազան լեզուներով եւ տեսակաւոր սկզբնաղբիւրներ: Ջարդերուն առընչող բնագիր առկա սկզբնաղբիւրներու, արխիւային գրութիւններու եւ յուշագրութիւններու մէկ ցանկին համար տես Tessa Hoffmann, [ed.] *Das Verbrechen des Schweigens : Die Verbandung des türkischen Völkermords an den Armenien vor dem Ständigen Tribunal der Völker* (Paris, 1984), Göttingen, 1985: Հոս տրուած է ընդարձակ մէկ ցանկը անգլիական, ֆրանսական [եւ] գերմանական աղբիւրներուն [եւ] արխիւային թղթաճարներուն հետ աճուց համարները նաեւ:
42. [Ազլամ ունի **վաթանաշ**՝ «հայրենակից» բառը. մենք թարգմանեցինք «քաղաքացի»]:
43. Kâmurân Gürün, **Ermeni Dosyasi**, Ankara, 1984, s. 275.
44. Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, üçüncü cilt, 1914-1922, Istanbul, 1972, s. 348.
45. Kâmurân Gürün, s. 255: [Քիւմուրան Կիւրին Քաջազնունիի հատուածը կու տայ խելաթիւրուած թարգմանութեամբ մը: Ըստ Քաջազնունիի՝ «1914 թուականի աշնան հայ կամաւորական խմբերը կազմուեցին եւ կոռուեցին թուրքերի դէմ, որովհետեւ **չէին կարող չը կազմուել ու չը կոռուել**. սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր մի հոգեխառնութեան, որով սնուել էր հայ ժողովուրդը առ նուազը մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ, այդ հոգեբանութիւնը պէտք էր գտնել իր արտայայտութիւնը եւ գտաւ»: Տես՝ Յովհ. Քաջազնունի, **Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անելիք 2ունի Այլեւս**, Վիեննա, 1923, էջ 8]:
46. Ahmet Refik, **İki Komite İki Kital**, Istanbul, 1919-էն կը մէջբերէ Mete Tuçay, **Cihat ve Tehcir**, 1915-[19]16, Istanbul, 1991, s. 8: Անտիպ:
47. [Ըսել կ'ուզուի՝ հպատակներու]:
48. [Ազլամ կ'ակնարկէ պետական թուրք պաշտօնեաներու]:
49. Հետեւեալներն են մեղցուած պետական ղեկավարներու առընչող տեղեկութիւններուն գտնուած տեղերէն ոմանք: Abidin Nesimi, **Yıllarin İçinden**, Istanbul, [t.y.],

- s. 39-40; **Der Prozess Talat Pascha**, stenographische Bericht, Berlin, 1921, s. 57-58; Dr. Johannes Lepsius, **Der Todesgang des Armenischen Volkes**, Potsdam, 1919, s. 76:
50. [Օսմանեան Կայսրութեան պաշտօնաթերթն էր **Թազվիմ-ի Վեզային**]:
 51. [Այսինքն՝ Ատանայի նահանգին հարաւային շրջանէն]:
 52. [Իրականութեան մէջ՝ անապատը]:
 53. [Կ'ակնարկուի պաշտպանող հայուն]:
 54. **Tarihi Muhakeme**, [Istanbul, 1919], s. 14: Թրքերէնի վերածուած փաստաթուղթ:
 55. [Ազգամ ըսել կ'ուզէ նախ սպաննուած են տուեալ շրջանի մը տղամարդերը]:
 56. [Ազգամ կու տայ **թամալաշան**՝ «ամբողջացող» բառը. մենք թարգմանեցինք «աւարտող»]:
 57. [Այսինքն՝ հայերը]:
 58. [Ազգամ կ'ակնարկէ զէնքով սպանութեան]:
 59. Dr. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien**, 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919, s. 486.
 60. [Ազգամ կու տայ **սալը**՝ «թիւ» բառը. մենք թարգմանեցինք «քանակ»]:
 61. [Թորք դեսպանին անունն էր Իշխան Էրնսթ Վիլհելմ Հոֆեյնրիխ-Լանկէպուրկ, եւ որպէս այդպիսին ծառայեց 20 Յուլիսէն 2 Հոկտեմբեր: 1915-էն ետք դեսպան Հանց Ֆրայհէր ֆոն Վանկենհայմ արձակուրդի էր մեկնած հիւանդութեան պատճառով:
 62. Lepsius, **Deutschland und Armenien**, s. XXVI.

Թ. Ա.

TURKISH NATIONAL IDENTITY AND THE ARMENIAN QUESTION

(SUMMARY)

TANER AKÇAM

The article produced here in Armenian translation is a section from Taner Akçam's Turkish book *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* [*Turkish National Identity and the Armenian Question*], Istanbul, 1992. Making an abundant use of both Turkish and foreign sources, moreover having an access to Turkish materials and publications which have usually remained out of the reach of Western and Armenian historians and specialists of the Turco-Armenian relations, the author tries, for the first time among any Turkish historian, to approach to the thorny question of the Armenian massacres perpetrated by the Turkish authorities, the Turkish population in certain regions of the Ottoman Empire, and the Kurdish and Chechnian tribes in general. To approach to certain facts and to the gist of the truth, Akçam analyzes the reasons and causes which helped prepare the way to the Armenina Massacres of 1915-1916, the psychological make-up of both the Young-Turk organizations and party, the political and military conditions which produced the necessary atmosphere, the organization of the massacres themselves and their procedure, and the number of the losses Armenians bore due to these massacres.

To make clear certain aspects and faces of the problems dealt by Akçam, some additional points are introduced both to the text and annotations and are taken into square brackets to differentiate them from the original notes and sources the author makes use of.

